

આદિવાસી સમુદાયની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો-એક સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન (ભાવનગર જિલ્લાના મેલકડી ગામના સંદર્ભમાં)

➤ પ્રસ્તાવના :-

વિજ્ઞાનના આ યુગમાં આપણો વિકાસશીલ દેશ જ્યાં પ્રગતિના માર્ગ ઉપર ઝડપથી આગળ વધી રહ્યો છે, ત્યાં આજે પણ જંગલોમાં એવા લોકો રહે છે જે આધુનિક સુવિધાઓથી અજાણ, સંસ્કૃતિના વર્તમાન સ્વરૂપથી હંમેશા અપરિચિત, ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યવસાય, શિક્ષણ વગેરેથી અજાણ અને આદિમાનવથી થોડાંક જ વધારે વિકસિત છે. તે પોતાના મર્યાદિત સાધનોથી માત્ર જીવતા રહેવાનું જ શિખી શક્યા છે અને આજે પણ વિજ્ઞાનની કલ્પના અને સભ્યતાની સ્પર્ધાથી અપરિચિત છે. આવા લોકોનો ઉલ્લેખ ભારતીય બંધારણમાં અનુસૂચિત આદિમજાતિ કે જનજાતિ તરીકે કર્યો છે. હકિકતમાં 'જનજાતિ' વ્યક્તિઓનો એક એવો સમૂહ છે, જે એક નિશ્ચિત ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરે છે. તે કોઈ આદિપૂર્વજથી જ પોતાનો ઉદ્ભવ માને છે અને તેની એક સામાન્ય સંસ્કૃતિ હોય છે. તે આજે પણ આધુનિક સભ્યતાના પ્રભાવોથી અલગ છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તુત અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

➤ અભ્યાસની ઉપયોગિતા :-

ભાવનગર જિલ્લાનું મેલકડી ગામ જેની તમામ વસ્તી અનુસૂચિત જનજાતિની છે. આ ગામને પોતાની ગ્રામ પંચાયત નથી. ભંડારિયા ગ્રામ પંચાયતની સાથે આ ગામ જોડાયેલું છે. પ્રવર્તમાન સમયે પણ આ ગામના લોકો તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં પોતાનું જીવન જીવે છે. તેમના માટે આવકનો કોઈ કાયમી સ્ત્રોત નથી. ગામમાં પ્રાથમિક શાળા અને સ્ટ્રીટ લાઈટને બાદ કરતાં સરકાર દ્વારા આપવામાં આવતી અન્ય કોઈ સુવિધા નથી. આથી તેમના વિકાસના પ્રશ્નો સર્જાયેલા જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો દ્વારા મેલકડી ગામના અનુસૂચિત જનજાતિઓની સમસ્યાની વાસ્તવિક માહિતી મેળવી શકાશે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની સમસ્યાનો ઉકેલ પણ લાવી શકાશે તેમજ સરકારને પણ નીતિ વિષયક અને તેમના વિકાસ સંબંધી યોજના ઘડવામાં પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉપયોગી બનશે.

➤ અભ્યાસના હેતુ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ નીચેના કેટલાંક હેતુને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવ્યો છે :

- મેલકડી ગામના આદિવાસીઓની જીવનશૈલી જાણવી.
- આદિવાસીઓની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક બાબતો વિશે માહિતી મેળવવી.
- મેલકડીના આદિવાસીઓની વ્યવસાયિક સ્થિતિ તપાસવી.
- આદિવાસીઓના પ્રશ્નો અને પડકારો વિશે માહિતી મેળવવી.

➤ અભ્યાસ વિસ્તાર :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ મેલકડી ગામના સંદર્ભે કરવામાં આવ્યો છે. મેલકડી ગામ ભાવનગર જિલ્લાના ભાવનગર તાલુકામાં આવેલું એક નાનકડું ગામ છે. જે ભાવનગરથી ૨૮ કિમીના અંતરે આવેલું છે. મેલકડી ગામની તમામ વસ્તી અનુસૂચિત જનજાતિની છે. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર મેલકડી ગામમાં ૬૬ સ્ત્રીઓ અને ૬૯ પુરુષો વસવાટ કરે છે. અહીં લિંગ પ્રમાણ ૯૫૬ નું છે. મેલકડી અને ભંડારિયા ગામની સંયુક્ત પંચાયત છે. મેલકડી ગામનો કુલ જમીન વિસ્તાર ૩૧૬૪/૨૨ ચોરસ મીટર છે. અહીં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત્ છે.

➤ નિદર્શન પસંદગી :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સાદા યદચ્છ નિદર્શનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે મુજબ સૌપ્રથમ મેલકડી ગામમાં આવેલ તમામ કુટુંબોની યાદી બનાવવામાં આવી. ત્યારબાદ પ્રત્યેક કુટુંબમાંથી પ્રતિનિધિરૂપ એક ઉત્તરદાતાની પસંદગી કરી તેમની પાસેથી માહિતી મેળવવામાં આવી છે. આમ, મેલકડી ગામમાં કુલ ૩૨ કુટુંબો હતા, જેમાંથી ૩૨ ઉત્તરદાતા પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

➤ ઐતિહાસિક પાશ્ચાત્ય ભૂમિકા :-

મેલકડી ગામડાંના ઈતિહાસ તરફ નજર નાખીએ તો ભાવનગરના રાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ ૧૭મી થી ૧૮મી સદીમાં આંધ્રપ્રદેશમાંથી આ આદિવાસી ભીલોને કોળિયાક પાસેના ગુંદી ગામમાં યૂનો પાડવા માટે લાવ્યા હતા. ત્યાંથી તેઓને મેલકડી ગામમાં લાવવામાં આવ્યા. આ ગામમાં ભીલ આદિવાસીઓને ખેતી કરવા માટે જમીન ભાવનગરના રાજા દ્વારા તામ્રપત્ર પર લખી આપવામાં આવી. પરંતુ આ ભીલ આદિવાસીઓએ ફક્ત વસવાટ પૂરતી જ જમીન માંગી. આ ગામડું સંપૂર્ણ પ્રકૃતિના દાયરામાં આવેલું છે. આ ગામ ડુંગરાળ વિસ્તારમાં આવેલું છે અને ચારેબાજુ લીલીછમ વાડીઓ આવેલી છે. આ ગામના લોકો પરંપરાગત વ્યવસાયમાં યૂનો પાડવાનું કામ કરતા હતા, પરંતુ વર્તમાન સમયે આ વ્યવસાય સંપૂર્ણ નામશેષ થયો છે.

➤ માહિતીનું સ્પષ્ટીકરણ :-

મેલકડી ગામનાં સંદર્ભે કરવામાં આવેલ પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તેમના જીવનસંબંધી કેટલીક બાબતો જાણવા મળી જે નીચે પ્રમાણે છે :

• મેલકડી ગામના આદિવાસીઓ તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવન જીવે છે :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસના ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા જાણવા મળ્યું કે અહીં વસવાટ કરતાં આદિવાસીઓ પ્રાથમિક સુવિધાના અભાવમાં પોતાનું જીવન જીવે છે. અહીં આવેલા તમામ મકાનો પથ્થર-ગારામાંથી બનાવવામાં આવેલા છે. સામાન્ય રીતે મકાનમાં બે નાની-નાની ઓરડીઓ અને મકાનની છત નાળિયેરીના પાનનો ઉપયોગ કરી બનાવવામાં આવેલી હતી. ઘરો એટલા નીચા છે કે અંદર પ્રવેશવા માટે નીચા નમવું પડે. તો એક પણ ઘર એવું નથી કે જ્યાં સંડાસ-બાથરૂમ હોય કે નથી અહીં નળની સુવિધા. ગામમાં પ્રવેશતા જ એક ફૂલો આવેલો છે જે ગામલોકોની પાણીને લગતી તમામ સમસ્યાઓનું સમાધાન આપે છે. ગામમાં પંચાયત દ્વારા સોલાર સિસ્ટમથી સંચાલિત સ્ટ્રીટ લાઈટ તાજેતરમાં જ નાખવામાં આવી છે. તો ઘરોમાં

જ્યોતિગ્રામ દ્વારા વીજળી પૂરી પાડવામાં આવી રહી છે, પરંતુ લાઈટ ખૂબ જ ઓછા સમય માટે હોય છે. અહીં સરકારી બસ કે અન્ય કોઈ સરકારી વાહન આવતું નથી.

- મેલકડી ગામના આદિવાસીઓનાં ઘરોમાં ભૌતિક સુવિધાઓનો અભાવ છે :-

આ ગામના આદિવાસીઓ પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવન જીવતા હોવાથી તેમની ભૌતિક સ્થિતિ પણ અત્યંત સામાન્ય છે. અહીંની ભૌતિક સુવિધાઓમાં સૌથી વધુ વ્યક્તિઓ પાસે મોબાઈલ ફોન છે. અન્ય કોઈ સુખ-સુવિધાનું સાધન અહીં જોવા મળતું નથી. આખા ગામમાં માત્ર બે બાઈક છે. તો ચાર ઘરો એવા છે કે જ્યાં ટી.વી. છે. એક ઘરમાં ટેપ-રેડિયો છે, જ્યારે અન્ય એક ઘરમાં કપડાં સિવવા માટેનો સંચો છે. તો બે ઘરમાં ફ્રિજ છે. આ સિવાય અન્ય કોઈ ભૌતિક સુવિધા આ ગામમાં જોવા મળતી નથી.

- વ્યવસાય બદલાયો છે પરંતુ આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ પરિવર્તન નથી થયું :-

મેલકડીના આદિવાસીઓને ભાવનગરમાં ચૂનો પાડવાના કામ માટે લાવ્યા હતાં પરંતુ તેમનો આ વ્યવસાય આજે એક પણ કુટુંબ દ્વારા કરવામાં આવતો નથી. અહીં વસવાટ કરતા આદિવાસીઓ પાસે જમીનનો અભાવ છે. આથી મોટાભાગના આદિવાસી ખેતરમાં છૂટક મજૂરી કરવાના કાર્યની સાથે સંકળાયેલા છે. તેમના આ કાર્યથી તેમને બે ટંકનો રોટલો મળી રહે છે, પરંતુ મજૂરી દ્વારા થતી આવકમાંથી બચત કરવાનું તેમના માટે શક્ય નથી. વળી, આ લોકોને મળતી રોજગારી સ્વરૂપ પણ કાયમી નથી. સિઝન દરમિયાન જ કામનું પ્રમાણ વધુ રહે છે, જ્યારે ઉનાળાની ઋતુમાં કામનો સદંતર અભાવ હોય છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતા દ્વારા સ્વિકારવામાં આવ્યું કે તેમના માથે દેવું છે.

- મેલકડી ગામના આદિવાસીઓ સામાજિક પરિવર્તનની દિશામાં આગળ વધતા જોવા મળે છે :-

આર્થિક પછાતપણાની સ્થિતિમાં પણ મેલકડી ગામના આદિવાસીઓમાં સામાજિક ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળે છે. ગામ કે કુટુંબમાં ઉજવાતા પ્રસંગો, તહેવારો કે ઉત્સવો સંયુક્ત રીતે ઉજવવાનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. તો જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતી વખતે સ્ત્રીઓને ધૂંધટમાંથી મુક્તિ મળેલી છે. કૌટુંબિક જીવનમાં નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સ્ત્રીઓને પૂછવાનું વલણ વધવા લાગ્યું છે. લગ્નની ઉંમરમાં પહેલા કરતા વધારો થયો છે, પરંતુ હજુ ભારતના સંવિધાનમાં નક્કિ કરવામાં આવેલ ઉંમર કરતા નાની ઉંમરે લગ્ન કરવાનું વલણ જોવા મળે છે. એટલે કે પહેલાના સમયમાં આ સમુદાયમાં દીકરી ૧૦-૧૨ વર્ષની થાય એટલે લગ્ન કરાવી નાખવામાં આવતા હતા. હવે તે ઉંમરમાં વધારો થયો છે અને ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે લગ્ન કરાવવામાં આવે છે. તો લગ્નમાં દેવું કરીને પણ કરિયાવર આપવાનું મહત્વ હજુ અકબંધ રહ્યું છે. લગ્નના ખર્ચામાંથી બચવા સમૂહલગ્ન કરવાનું વલણ પણ ધીમે-ધીમે વિકસ્યું છે. જો કે મેલકડી ગામના આદિવાસીઓ સભ્ય સમાજથી દૂર અને આર્થિક અવદશામાં પોતાનું જીવન જીવતા હોવાથી લગ્ન માટે પાત્ર પસંદગીમાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

- મેલકડી ગામના આદિવાસીઓનું શૈક્ષણિક સ્તર અત્યંત નિમ્ન જોવા મળે છે :-

અભ્યાસ હેઠળના મેલકડી ગામમાં પ્રાથમિક શાળા આવેલી છે, જ્યાં ધોરણ ૧ થી ૮ સુધીનું શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા છે, પરંતુ અહીં શિક્ષણ અંગેની જાગૃતિનો અભાવ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું કે અહીંથી અત્યાર સુધીમાં કોઈ પણ વ્યક્તિએ કોલેજ સુધીનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું નથી. તો અભ્યાસ

હેઠળના ૫૦ ટકા ઉત્તરદાતા એવા હતા જેમણે અક્ષરજ્ઞાન લીધું જ નથી. અહીં માતા-પિતા આખો દિવસ મજૂરી અર્થે ધરથી બહાર રહે છે. આવી સ્થિતિમાં બાળકોનું ધ્યાન રાખનાર વ્યક્તિનો અભાવ હોય છે. પરિણામે બાળકો શાળાએ જવાના બદલે આખો દિવસ રખડતાં હોવાનું અહીંની શાળાના આચાર્ય દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું. વધુમાં શાળાના આચાર્યએ જણાવતાં કહ્યું કે મોટાભાગના માતા-પિતા પોતાના બાળકોને શિષ્યવૃત્તિ મળે માટે શાળામાં નામનોંધણી કરાવે છે. જ્યારે કેટલાંક બાળકોને માતા-પિતા સાથે કામ કરવા લઈ જતાં હોવાનું પણ જાણવા મળ્યું.

- મેલકડી ગામના આદિવાસીઓમાં રાજકીય જાગૃતિનો અભાવ છે :-

અભ્યાસ હેઠળના મેલકડી ગામમાં સ્વતંત્ર ગ્રામ પંચાયત નથી, પરંતુ બાજુમાં આવેલ ભંડારિયા ગ્રામ પંચાયત સાથે ગામ જોડાયેલું છે. જો કે અહીં એક વાત ઉલ્લેખનીય છે કે આજ સુધી ભંડારિયા ગ્રામ પંચાયતમાં મેલકડીનું પ્રતિનિધિત્વ નહિવત્ પ્રમાણમાં જોવા મળ્યું છે. છેલ્લે ૨૦૧૫ માં યોજાયેલ ચૂંટણીમાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા ૫૦ ટકા મહિલા અનામત આપવામાં આવેલ. આથી અહીં અસ્તિત્વ ધરાવતા મુખ્ય બન્ને પક્ષો ભાજપ અને કોંગ્રેસ દ્વારા તાલુકા પંચાયતની સીટ ઉપર મેલકડી ગામમાંથી આદિવાસી મહિલાને ઉભી રાખવામાં આવી હતી, પરંતુ આજ સુધી વિજેતા મહિલાએ તાલુકા પંચાયત જોઈ નથી. આ બાબતથી ખ્યાલ આવે છે કે વર્તમાન સમયે પણ આ ગામમાં રાજકીય જાગૃતિનો અભાવ જોવા મળે છે.

- આદિવાસીઓની પોતાની સંસ્કૃતિમાં બદલાવ આવ્યો છે :-

મેલકડી ગામના લોકો વ્યવસાય અર્થે આજુબાજુના ગામમાં જાય છે. જેના કારણે ત્યાંના સ્થાનિક લોકોના સંપર્કમાં આવવાના કારણે તેમણે પોતાના મુળ સાંસ્કૃતિક તત્વો ગુમાવ્યા છે. હવે તેમની પોતાની બોલીનું અસ્તિત્વ નથી રહ્યું. તેમના રીતરિવાજોમાં પણ બદલાવ આવ્યા છે. આજે તેમના રિવાજો પણ સ્થાનિક લોકોની જેવા જ જોવા મળી રહ્યા છે. લગ્ન કે અન્ય પ્રસંગે ગવાતા ગીતોનું હવે અસ્તિત્વ નથી રહ્યું. તો પહેરવેશ પણ બદલાયો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ મેલકડી ગામના આદિવાસીઓ આધુનિકતાના રંગે રંગાયા છે. જો કે વિવિધ પ્રસંગોએ કરવામાં આવતા વ્યસનોનું પ્રમાણ જળવાઈ રહ્યું છે.

- સમાપન :-

પરંપરાગત સમયથી જ આદિવાસીઓ સભ્ય સમાજથી દૂર જંગલ વિસ્તાર કે પહાડી વિસ્તારમાં પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતા રહ્યા છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પણ આ બાબત જોવા મળે છે. મેલકડી ગામ ડુંગરની વચ્ચે પ્રકૃતિના ખોળે વસેલું છે. આ ગામની તમામ વસ્તી આદિવાસીઓની છે. અહીં સંદેશાવ્યવહાર કે વાહનવ્યવહારના સાધનોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. બીજી રીતે કહીએ તો અહીંના લોકો આધુનિક દુનિયાથી સંપર્ક વિહોણા છે. તેમની પોતાની આગવી જીવનશૈલી છે, તો કેટલીક સમસ્યાઓ પણ છે. અહીંના લોકોનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન રોજગારીનો છે. રોજગારીના અભાવમાં હવે અહીંથી આ લોકો સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા છે. તો જે લોકો અહીં વસવાટ કરે છે, તેમને સામાજિક સંબંધો બાંધવામાં મુશ્કેલી પડતી હોવાનું જાણવા મળે છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે પ્રયાસો કરવા રહ્યા જેના કારણે તેમનું અસ્તિત્વ જળવાઈ રહે.

સંદર્ભગ્રંથો

- I. આદિવાસી ઓળખ : ડો.પટેલ ભગવાનદાસ, માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.
- II. આદિવાસીઓની પલટાતી આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ : મસવી મુસ્તાઅલી ઈ., ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ - ૧૯૯૧
- III. આદિવાસીઓના પ્રશ્નો, શાહ વિમલભાઈ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
- IV. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીનો અહેવાલ

પ્રા. નિલેશ બી. સેતા

સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

શ્રીમતી વી.પી.કાપડિયા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ

ભાવનગર

Copyright © 2012 – 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat